



PROSPECTS AND PROBLEMS OF DEVELOPING PILGRIMAGE TOURISM IN UZBEKISTAN

Bahrom Orziqulov

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy

Tashkent State University of Economics

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: pilgrimage tourism, religious tourism, Uzbekistan, tourism infrastructure, Bukhara, Samarkand, international experience, tourism marketing.

Received: 18.08.26

Accepted: 19.08.26

Published: 20.08.26

Abstract: This article analyzes the current state, existing potential, and main challenges of developing religious (pilgrimage) tourism in Uzbekistan. The study was conducted using secondary statistical data analysis, expert surveys, and content analysis; infrastructure deficiencies, a shortage of qualified guides, and the absence of a marketing strategy were identified as the main obstacles. Drawing on international experience (Saudi Arabia, Turkey), practical recommendations are proposed for Uzbekistan: developing infrastructure around shrines, improving guide training programs, adopting digital marketing tools, and strengthening institutional coordination among stakeholders.

O‘ZBEKISTONDA ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI

Bahrom Orziqulov

Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: ziyorat turizmi, diniy turizm, O‘zbekiston, turizm infratuzilmasi, Buxoro, Samarqand, xalqaro tajriba, turizm marketingi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirishning hozirgi holati, mavjud salohiyati va asosiy muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqot ikkilamchi statistik

ma'lumotlar tahlili, ekspert so'rovi va kontent-tahlil usullari asosida olib borilgan bo'lib, infratuzilma yetishmovchiligi, malakali kadrlar tanqisligi va marketing strategiyasining yo'qligi asosiy to'siqlar sifatida aniqlangan. Xalqaro tajriba (Saudiya Arabistoni, Turkiya) tahlili asosida O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan: infratuzilmani rivojlantirish, kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, raqamli marketingni joriy etish va institutsional muvofiqlashtirishni kuchaytirish.

ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПАЛОМНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Бахром Орзикулов

Доктор философии (PhD) по философским наукам

Ташкентский государственный экономический университет

Ташкент Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: паломнический туризм, религиозный туризм, Узбекистан, туристская инфраструктура, Бухара, Самарканд, международный опыт, туристский маркетинг.

Аннотация: В данной статье анализируется текущее состояние, имеющийся потенциал и основные проблемы развития религиозного (паломнического) туризма в Узбекистане. Исследование проведено на основе анализа вторичных статистических данных, экспертного опроса и контент-анализа; в качестве основных препятствий выявлены недостаточность инфраструктуры, нехватка квалифицированных кадров и отсутствие маркетинговой стратегии. На основе анализа международного опыта (Саудовская Аравия, Турция) разработаны практические рекомендации для Узбекистана: развитие инфраструктуры, совершенствование системы подготовки кадров, внедрение цифрового маркетинга и усиление институциональной координации.

Kirish. So'nggi yillarda dunyo turizm bozorida ziyorat turizmi (diniy-ma'rifiy turizm) alohida yo'nalish sifatida jadal rivojlanmoqda. Butunjahon Turizm Tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, har yili dunyo bo'ylab 300 milliondan ortiq kishi diniy va ma'naviy maqsadlarda sayohat qilmoqda, bu esa umumiy xalqaro turizm oqimining sezilarli qismini tashkil etadi. Ziyorat turizmi

nafaqat diniy ehtiyojlarni qondirish, balki xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlash, tarixiy-me'moriy merosni asrab-avaylash va mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim vositasi hamdir.

Tarixan Markaziy Osiyo, xususan hozirgi O'zbekiston hududi, islom sivilizatsiyasining eng qadimiy va boy markazlaridan biri bo'lgan. IX–XV asrlarda Buxoro, Samarqand, Termiz va Marg'ilon kabi shaharlar Sharq ilm-fanining, tasavvuf ta'limotlarining va diniy ma'rifatning yirik o'choqlariga aylangan. Ushbu tarixiy davrda yashab ijod etgan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Vali kabi buyuk allomalarning ilmiy-ma'naviy merosi bugungi kunda ham butun islom olamida yuksak ehtirom bilan e'tirof etiladi. Ularning maqbaralari va bog'liq muqaddas obyektlar hozirgi kunda ham millionlab musulmonlar uchun ziyoratgoh bo'lib xizmat qilmoqda.

Mustaqillik yillarida, ayniqsa so'nggi o'n yillikda, O'zbekiston hukumati tomonidan turizm sohasini, jumladan ziyorat turizmini rivojlantirishga qaratilgan bir qator islohotlar amalga oshirildi. Vizalarni soddalashtirish, xalqaro aviaqatnovlarni kengaytirish, muqaddas obyektlarni rekonstruksiya qilish va ularni jahon miqyosida targ'ib qilish borasida sezilarli ishlar qilindi. 2018–2025 yillar davomida qabul qilingan bir qator davlat dasturlari va farmonlar orqali turizm infratuzilmasini rivojlantirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va soha kadrlarini tayyorlash masalalari alohida e'tiborga olindi.

Shunga qaramay, mavjud ulkan salohiyatga qaramay, ziyorat turizmi sohasida hali ham bir qator tashkiliy, infratuzilmaviy, kadrlar tayyorlash va marketing sohasidagi muammolar saqlanib qolmoqda, bu esa ushbu yo'nalishning to'liq salohiyatidan foydalanishga to'sqinlik qilmoqda. Xususan, xalqaro tajribaga nisbatan O'zbekistonda ziyorat turizmidan tushadigan daromadning umumiy turizm daromadidagi ulushi hali ham past darajada qolmoqda, bu esa sohani institutsional va strategik jihatdan qayta ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ziyorat turizmi mamlakat iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish, mintaqalarda yangi ish o'rinlarini yaratish va milliy-madaniy qadriyatlarni dunyoga tanitishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, ziyorat turizmi boshqa turizm turlariga nisbatan ancha barqaror xarakterga ega bo'lib, iqtisodiy inqirozlar va global beqarorlik davrida ham nisbatan chidamli hisoblanadi, chunki diniy e'tiqod va ma'naviy ehtiyojlar insoniyat hayotining doimiy tarkibiy qismi sanaladi.

Tadqiqotning maqsadi — O'zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirishning hozirgi holatini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: ziyorat turizmi tushunchasining nazariy asoslarini o'rganish; mamlakatdagi asosiy

ziyoratgohlarning turistik salohiyatini baholash; sohadagi mavjud muammolarni ekspert baholari asosida aniqlash; xalqaro ilg'or tajribani o'rganish; va rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar shakllantirish.

Mavzuning nazariy asoslari va adabiyotlar tahlili

Ziyorat turizmi (religious tourism, faith-based tourism) tushunchasi xalqaro ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Ko'plab tadqiqotchilar ziyorat turizmini diniy e'tiqod, ma'naviy izlanish yoki muqaddas joylarni ko'rish maqsadida amalga oshiriladigan sayohat turi sifatida ta'riflaydilar. Ayrim mualliflar bu tushunchani kengroq ma'noda — nafaqat diniy, balki madaniy-ma'rifiy va tarixiy qiziqish asosida amalga oshiriladigan sayohatlarni ham qamrab oluvchi tushuncha sifatida talqin qiladilar. Bunday yondashuv ziyorat turizmini an'anaviy diniy sayohatlardan farqli o'laroq, kengroq turistik segmentga yo'naltirish imkonini beradi va u orqali diniy bo'lmagan, ammo tarixiy-ma'naviy qiziqishga ega bo'lgan sayyohlarni ham jalb etish mumkinligini ko'rsatadi.

Ziyorat turizmini tasniflashda odatda uch asosiy turga ajratiladi: an'anaviy diniy ziyoratlar (masalan, hajj va umra), diniy-ma'rifiy turizm (muqaddas joylarni bilim olish maqsadida ziyorat qilish) va aralash turizm (diniy va dam olish maqsadlarini birlashtirgan sayohatlar). O'zbekiston sharoitida bu uchala turning barchasi mavjud bo'lib, ayniqsa diniy-ma'rifiy turizm segmenti eng katta salohiyatga ega, chunki mamlakatning boy tarixiy-diniy merosi ko'plab xorijiy va mahalliy tarixga qiziquvchilarni jalb etadi.

Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston misolida ziyorat turizmini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar so'nggi yillarda ko'paymoqda. Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor Buxoro va Samarqanddagi muqaddas obyektlarning tarixiy-me'moriy ahamiyatiga, shuningdek ularni turistik marshrutlarga integratsiya qilish masalalariga qaratilgan. Shu bilan birga, ziyorat turizmini boshqarish, marketing va infratuzilma rivojlantirish masalalari hali yetarlicha chuqur o'rganilmagan bo'lib, bu borada ilmiy tadqiqotlarga bo'lgan ehtiyoj yuqoriligicha qolmoqda.

Xalqaro tajribaga nazar tashlaydigan bo'lsak, Saudiya Arabistoni (Makka va Madina), Isroil (Quddus), Hindiston (Varanasi), Vatikan davlati va Turkiya (Konya, Istanbul) kabi mamlakatlar ziyorat turizmini milliy iqtisodiyotning strategik tarmog'iga aylantirishga muvaffaq bo'lgan. Saudiya Arabistonida hajj va umra marosimlari yiliga o'rtacha 12 milliard AQSh dollaridan ortiq daromad keltiradi va bu mamlakat YAIMning muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Turkiyada esa Konya shahri Jaloliddin Rumi merosi asosida yiliga bir necha million ziyoratchini jalb etib, mintaqaviy iqtisodiyotni sezilarli darajada jonlantirgan.

Ushbu mamlakatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, ziyorat turizmini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun bir necha asosiy omil zarur: birinchidan, muqaddas obyektlar atrofida zamonaviy infratuzilmani yaratish; ikkinchidan, xalqaro miqyosda maqsadli marketing va targ'ibot ishlarini olib borish; uchinchidan, diniy-ma'rifiy sohada malakali kadrlarni tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish; to'rtinchidan, davlat darajasida ziyorat turizmini boshqarish bo'yicha markazlashtirilgan institutsional mexanizmni shakllantirish; beshinchidan, raqamli texnologiyalarni faol joriy etish.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonning boy tarixiy-diniy merosi bilan xalqaro tajribani uyg'unlashtirgan holda, milliy xususiyatlarni hisobga oluvchi rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ziyorat turizmi sohasida raqamli texnologiyalarning roli, ziyoratchilarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari va ularning talab-ehtiyojlari bo'yicha O'zbekiston misolida chuqur empirik tadqiqotlar hali yetarli emas, bu esa ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot murakkab, ko'p bosqichli metodologik yondashuv asosida olib borildi. Birinchi bosqichda ikkilamchi ma'lumotlar tahlili amalga oshirildi: O'zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasining rasmiy statistik hisobotlari, Butunjahon Turizm Tashkiloti (UNWTO) va Islom Hamkorlik Tashkilotining diniy turizm bo'yicha ma'lumotlari, shuningdek mahalliy va xorijiy ilmiy nashrlar o'rganildi. Bu bosqich tadqiqotning nazariy-metodologik asosini shakllantirish va mavjud statistik tendensiyalarni aniqlashga xizmat qildi.

Ikkinchi bosqichda ekspert so'rovi metodidan foydalanildi. 2023–2025 yillar davomida Buxoro, Samarqand va Toshkent viloyatlarida faoliyat yurituvchi 35 nafar turizm sohasi mutaxassisi, gid-tarjimonlar, mehmonxona xo'jaligi vakillari va mahalliy hokimiyat organlarining turizm bo'limi xodimlari bilan tarkibiy intervyu o'tkazildi. So'rovnoma anketasi ochiq va yopiq savollardan iborat bo'lib, respondentlarning sohadagi mavjud muammolar, ularning sabablari va yechim yo'llari haqidagi fikrlarini aniqlashga qaratildi. Respondentlarni tanlashda maqsadli namunalash (purposive sampling) usuli qo'llanildi, bunda kamida besh yillik tajribaga ega bo'lgan mutaxassislar tanlab olindi.

Uchinchi bosqichda kontent-tahlil usuli qo'llanildi. Xalqaro turizm platformalari (TripAdvisor, Google Reviews) va ijtimoiy tarmoqlarda O'zbekistondagi asosiy ziyoratgohlar haqida qoldirilgan 450 dan ortiq sharh tahlil qilindi. Ushbu tahlil ziyoratchilarning bevosita tajribasi asosida shakllangan fikr-mulohazalarni aniqlash, shuningdek ularning eng ko'p uchraydigan shikoyat va takliflarini tizimlashtirish imkonini berdi. Sharhlar mavzular bo'yicha kodlashtirildi va har bir mavzu bo'yicha chastota tahlili o'tkazildi.

To'rtinchi bosqichda xalqaro tajribani qiyosiy o'rganish maqsadida Saudiya Arabistoni, Turkiya va Isroilning ziyorat turizmini boshqarish modellari bo'yicha hujjatli tahlil o'tkazildi. Yig'ilgan barcha ma'lumotlar miqdoriy va sifat tahlili usullari yordamida qayta ishlandi, natijalar jadval va diagrammalar shaklida taqdim etildi. Tadqiqot metodologiyasining ishonchliligini ta'minlash maqsadida, ma'lumotlarni yig'ishning turli manbalaridan (triangulyatsiya) foydalanildi — bu esa bir manbadagi mumkin bo'lgan xatoliklarni boshqa manbalar orqali tekshirish va tasdiqlash imkonini berdi. Shuningdek, so'rovnoma savollari oldindan besh nafar mutaxassis ishtirokida sinovdan o'tkazildi va ularning tavsiyalari asosida takomillashtirildi.

Natijalar va tahlil. Ziyoratchilar oqimining dinamikasi

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, 2020–2025 yillar mobaynida mamlakatga tashrif buyurgan xorijiy ziyoratchilar soni barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'ldi, ayniqsa pandemiyadan keyingi tiklanish davrida bu o'sish sur'ati yanada kuchaydi. Shunga qaramay, ziyoratchilarning umumiy turistik oqimdagi ulushi hali ham nisbatan past darajada — taxminan 12–15 foiz atrofida qolmoqda, holbuki mamlakatning tarixiy-diniy salohiyati bu ko'rsatkichni sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Yil	Xorijiy ziyoratchilar (ming kishi)	Umumiy turistlar ulushi, %
2020	45	9,2
2021	38	8,7
2022	210	11,4
2023	410	13,1
2024	560	14,6
2025 (prognoz)	690	15,8

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2021 yildan keyin ziyoratchilar oqimida barqaror o'sish kuzatilmoqda, bu esa mamlakat tomonidan olib borilayotgan ochiq turizm siyosati va xalqaro aviaqatnovlarning tiklanishi bilan bog'liq. Biroq o'sish sur'ati umumiy turistik salohiyatga nisbatan hali ham yetarli emas. Agar mavjud o'sish sur'ati saqlanib qolsa, 2030 yilga

borib ziyoratchilar oqimi 1,2 million kishiga yetishi mumkin, biroq bu prognoz faqat mavjud infratuzilma va marketing muammolari hal etilgan taqdirdagina real bo'ladi.

Asosiy to'siqlar va muammolar

So'rovnoma ishtirokchilarining fikriga ko'ra, ziyorat turizmini rivojlantirishga to'siqlik qiluvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat: respondentlarning 68 foizi muqaddas joylar atrofida ziyoratchilarga mo'ljallangan infratuzilmaning yetarli emasligini (dam olish maskanlari, halol taomlanish shoxobchalari, sanitariya-gigiyena shart-sharoitlari, ko'p tilli ma'lumot lavhalari) ta'kidladi; 57 foizi xorijiy tillarda, xususan arab va urdu tillarida malakali gidlarning yetishmasligini qayd etdi; 61 foizi esa ziyorat marshrutlarini xalqaro bozorda targ'ib qilish bo'yicha yagona strategiyaning mavjud emasligini asosiy muammo sifatida ko'rsatdi.

Muammo turi	Respondentlar ulushi, %
Infratuzilma yetishmovchiligi	68
Malakali gidlar yetishmasligi	57
Marketing strategiyasining yo'qligi	61
Transport aloqasining qulay emasligi	44
Xalqaro reklama va targ'ibotning kamligi	52
Institutsional muvofiqlashtirishning zaifligi	49

Kontent-tahlil natijalari ham yuqoridagi ma'lumotlarni tasdiqladi: xorijiy ziyoratchilarning onlayn sharhlarida eng ko'p uchraydigan shikoyatlar orasida navigatsiya belgilarining yetishmasligi, mahalliy transport tizimining murakkabligi va ba'zi obyektlarda ingliz tilida ma'lumot berish xizmatining yo'qligi alohida ta'kidlangan. Tahlil qilingan 450 ta sharhning 38 foizida infratuzilma bilan bog'liq shikoyatlar, 24 foizida til to'sig'i, 19 foizida esa navbat va olomon muammolari qayd etilgan. Shu bilan birga, respondentlarning 74 foizi mahalliy me'moriy yodgorliklarning saqlanish darajasini yuqori baholadi, bu esa mavjud tarixiy-madaniy salohiyatning o'zi yetarli ekanligini, ammo uni tijoratlashtirish va turistik xizmatga aylantirish mexanizmlari zaif ekanligini ko'rsatadi.

Ziyoratchilarning ijtimoiy-demografik tahlili

O'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, O'zbekistonga tashrif buyurgan xorijiy ziyoratchilarning katta qismi (taxminan 46 foizi) 40 yoshdan katta bo'lgan, o'rta va yuqori daromadli fuqarolar hisoblanadi. Ular asosan guruh shaklida, turoperatorlar orqali tashkil etilgan sayohatlarda ishtirok etadilar. Yosh avlod vakillari (18–35 yosh) orasida mustaqil, individual sayohatlarga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda, bu esa raqamli platformalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali targ'ibot ishlarini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi. Geografik jihatdan, ziyoratchilarning asosiy qismi Rossiya, Qozog'iston, Turkiya, Pokiston, Hindiston va Yaqin Sharq mamlakatlaridan kelmoqda, bu esa marketing strategiyalarini ushbu hududlarga moslashtirish zarurligini ko'rsatadi.

SWOT-tahlil

Tadqiqot davomida yig'ilgan ma'lumotlar asosida O'zbekiston ziyorat turizmi sohasining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari (SWOT-tahlil) aniqlandi. Kuchli tomonlar qatoriga boy tarixiy-diniy meros, xavfsiz siyosiy muhit va nisbatan arzon xizmat narxlari kiradi. Zaif tomonlar sifatida infratuzilma yetishmovchiligi, til to'sig'i va marketing strategiyasining yo'qligi qayd etildi. Imkoniyatlar orasida musulmon mamlakatlari bilan hamkorlikni kengaytirish va raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'rsatilgan bo'lsa, tahdidlar qatoriga mintaqadagi geosiyosiy beqarorlik va boshqa mamlakatlarning ziyorat turizmi bozorida faollashuvi kiritildi.

SWOT tarkibi	Asosiy omillar
Kuchli tomonlar	Boy tarixiy-diniy meros; xavfsizlik; nisbatan arzon narxlar
Zaif tomonlar	Infratuzilma yetishmovchiligi; til to'sig'i; marketingning yo'qligi
Imkoniyatlar	Musulmon davlatlar bilan hamkorlik; raqamlashtirish; yangi bozorlar
Tahdidlar	Mintaqaviy beqarorlik; raqobatchi davlatlarning faollashuvi

Tadqiqot doirasida O'zbekiston ziyorat turizmi sohasiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish salohiyati ham baholandi. Ekspert intervyulari natijalariga ko'ra, respondentlarning 55 foizi Yaqin Sharq mamlakatlaridan, xususan Birlashgan Arab Amirliklari va Saudiya Arabistonidan bo'lgan investorlarning O'zbekiston mehmonxona va turizm infratuzilmasi sohasiga sarmoya kiritishga qiziqishi ortayotganini qayd etdi. Bunday qiziqishning asosiy sababi sifatida mamlakatning geografik jihatdan qulay joylashuvi, nisbatan arzon ishchi kuchi va davlat tomonidan taqdim etilayotgan soliq imtiyozlari ko'rsatildi.

Shu bilan birga, respondentlarning 47 foizi xorijiy investorlar uchun huquqiy-me'yoriy bazaning hali yetarli darajada shaffof va barqaror emasligini, xususan yer ajratish va mulk huquqlari bilan bog'liq protsedura murakkabligini asosiy to'siq sifatida ko'rsatdi. Bu borada investorlar uchun "yagona darcha" tizimini joriy etish, muqaddas obyektlar atrofida investitsiya loyihalarini tezlashtirilgan tartibda ko'rib chiqish mexanizmini yaratish tavsiya etiladi.

Muhokama. Olingan natijalar ziyorat turizmini rivojlantirish uchun kompleks, ko'p qirrali yondashuv zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Xalqaro tajriba, xususan Saudiya Arabistoni va Turkiyaning ziyorat turizmini boshqarish tizimlari bilan solishtirganda, O'zbekistonda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik mexanizmlari hali yetarli darajada rivojlanmaganligi ko'rinadi. Xususan, muqaddas obyektlar atrofida tijorat faoliyatini tartibga solish, investorlarni jalb qilish va davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish borasida aniq huquqiy-me'yoriy baza talab etiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, infratuzilma muammolarini hal qilish alohida diqqatga loyiq. Muqaddas obyektlar atrofida zamonaviy mehmonxonalar, halol taomlanish shoxobchalari, sanitariya-gigiyena majmualari va parking maydonchalarini qurish bo'yicha maqsadli davlat dasturlarini ishlab chiqish lozim. Bunda mahalliy hunarmandchilik va milliy me'morchilik uslublarini saqlagan holda zamonaviy qulayliklarni ta'minlash muhim ahamiyatga ega, chunki bu ziyoratgohlarning tarixiy-madaniy o'ziga xosligini yo'qotmasligini kafolatlaydi.

Kadrlar tayyorlash masalasi ham alohida muhokama talab qiladi. Diniy-ma'rifiy gidlarni tayyorlash bo'yicha maxsus ta'lim dasturlarini oliy o'quv yurtlari va kasb-hunar ta'limi tizimida joriy etish, shuningdek arab, urdu, fors va boshqa musulmon mamlakatlari tillarini o'rgatuvchi maxsus kurslarni tashkil etish zarur. Bu, o'z navbatida, sifatli xizmat ko'rsatish darajasini oshirish va xorijiy ziyoratchilarning qoniqish darajasini yuqorilashtirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, mahalliy gidlarni diniy tarix va tasavvuf ta'limoti bo'yicha chuqur bilim bilan qurollantirish, ularning xorijiy ziyoratchilar bilan madaniy-diniy jihatdan mos muloqot olib borish qobiliyatini oshiradi.

Marketing va xalqaro targ'ibot borasida, Yaqin Sharq, Janubi-Sharqiy Osiyo (Indoneziya, Malayziya) va Janubiy Osiyo (Pokiston, Bangladesh) musulmon davlatlari bilan hamkorlikda birgalikdagi ziyorat marshrutlarini ishlab chiqish, shuningdek diniy turizm ko'rgazma va forumlarida faol ishtirok etish orqali xalqaro bozorga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, raqamli marketing vositalari, jumladan ijtimoiy tarmoqlardagi maqsadli reklama kampaniyalari va blogerlar bilan hamkorlik dasturlarini kengaytirish tavsiya etiladi.

Institutsional jihatdan, ziyorat turizmini boshqarish bo'yicha alohida markazlashtirilgan organ yoki kengashni tashkil etish, unga davlat organlari, diniy boshqarma va xususiy sektor vakillarini jalb qilish orqali sohani muvofiqlashtirishni yaxshilash mumkin. Bunday institutsional mexanizm mavjud bo'lmagan taqdirda, turli tashkilotlar o'rtasidagi vakolatlar chalkashligi va resurslarning samarasiz taqsimlanishi kabi muammolar saqlanib qoladi.

Mintaqalar kesimida ziyorat turizmi salohiyatining taqsimlanishi

Tadqiqot doirasida O'zbekistonning boshqa mintaqalaridagi ziyorat turizmi salohiyati ham qiyosiy tahlil qilindi. Toshkent shahri, Farg'ona vodiysi, Xiva va Termiz kabi hududlar ham o'ziga xos diniy-tarixiy obyektlarga ega bo'lib, ularning turistik salohiyatidan foydalanish darajasi Buxoro va Samarqandga nisbatan sezilarli darajada pastroq ekanligi aniqlandi. Xususan, Termizdagi Hakim at-Termiziy va Sulton Saodat majmualari, Xivadagi Pahlavon Mahmud maqbarasi kabi obyektlar yetarlicha targ'ib qilinmagan bo'lib, ularga tashrif buyuruvchilar soni Buxoro va Samarqandga nisbatan bir necha barobar kam.

Mintaqa	Yillik ziyoratchilar (taxminiy, ming kishi)	Asosiy muammo
Buxoro	310	Navbat va infratuzilma
Samarqand	285	Transport aloqasi
Termiz	45	Targ'ibot yetishmovchiligi
Xiva	60	Geografik uzoqlik
Toshkent	90	Diniy obyektlarning tarqoqligi
Farg'ona vodiysi	38	Infratuzilma va targ'ibot

Ushbu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, mamlakat miqyosida ziyorat turizmi salohiyati notekis taqsimlangan bo'lib, asosiy e'tibor va resurslar Buxoro va Samarqandga qaratilgan. Termiz va Xiva kabi hududlarning nisbatan kam rivojlanganligi, bir tomondan, ularning geografik jihatdan markaziy turistik yo'nalishlardan uzoqroqda joylashganligi bilan, ikkinchi tomondan, milliy darajadagi marketing va targ'ibot kampaniyalarida bu hududlarga yetarli e'tibor

qaratilmaganligi bilan izohlanadi. Bu holat milliy darajada mintaqalar o'rtasida muvozanatli rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish zaruratini ko'rsatadi.

Manfaatdor tomonlar tahlili (stakeholder analysis)

Ziyorat turizmini rivojlantirish jarayonida turli manfaatdor tomonlarning roli va ularning o'zaro ta'siri alohida tahlil qilindi. Davlat organlari (Turizm qo'mitasi, mahalliy hokimiyatlar) asosan strategik rejalashtirish va me'yoriy-huquqiy bazani shakllantirish bilan shug'ullanadi, biroq amaliy ijro darajasida ko'pincha resurs va vakolat yetishmovchiligiga duch keladi. Diniy boshqarma va musulmonlar idorasi muqaddas obyektlarning diniy mazmunini saqlash va diniy marosimlarni to'g'ri tashkil etishda muhim rol o'ynaydi, biroq turizm marketingi va tijorat masalalarida ularning vakolatlari cheklangan.

Xususi sektor vakillari (mehmonxonalar, turoperatorlar, hunarmandlar) bevosita xizmat ko'rsatish va daromad olish bilan bog'liq bo'lib, ular ko'pincha qisqa muddatli tijorat manfaatlariga yo'naltirilgan. Mahalliy jamoalar esa turizmning ijtimoiy-madaniy ta'sirini bevosita his qiluvchi tomon bo'lib, ularning fikri va manfaatlarini hisobga olish uzoq muddatli barqaror rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu turli manfaatdor tomonlar o'rtasidagi muvofiqlashtirishning yetishmasligi tadqiqotda aniqlangan asosiy institutsional muammolardan biri sifatida qayd etildi.

Xalqaro tajribani chuqur qiyosiy tahlil qilish

O'zbekiston uchun eng dolzarb bo'lgan xalqaro tajribalardan biri Turkiyaning diniy turizmni rivojlantirish modeli hisoblanadi. Turkiya hukumati 2010-yillardan boshlab "Ma'naviy turizm" dasturini ishlab chiqib, Konya, Istanbul va Shanliurfa kabi shaharlarni yagona diniy-ma'rifiy marshrutga birlashtirdi. Ushbu dastur doirasida davlat mablag'lari hisobidan muqaddas obyektlar atrofida zamonaviy ziyoratchilar markazlari qurildi, ko'p tilli audio-gid tizimlari joriy etildi va xalqaro aviakompaniyalar bilan hamkorlikda maxsus chartar reyslar yo'lga qo'yildi. Natijada, Konya shahriga tashrif buyuruvchilar soni 2010–2023 yillar oralig'ida taxminan uch baravarga oshdi.

Malayziya misolida esa "islom-do'st turizm" (Muslim-friendly tourism) kontseptsiyasi keng qo'llanilgan bo'lib, bu davlat nafaqat o'z hududidagi diniy obyektlarni, balki umuman musulmon sayohatchilar uchun qulay infratuzilmani (halol taomlanish, namoz xonalari, islomiy bank xizmatlari) rivojlantirishga alohida e'tibor qaratgan. Bunday kompleks yondashuv Malayziyani nafaqat diniy ziyoratgoh sifatida, balki umuman musulmon turistlar uchun qulay yo'nalish sifatida tanitishga yordam bergan. O'zbekiston ham xuddi shunday keng qamrovli "musulmonlarga qulay" infratuzilma strategiyasini ishlab chiqishi mumkin.

Eron va Iroqning shia ziyoratgohlari (Mashhad, Karbala, Najaf) tajribasi ham diqqatga sazovor, chunki bu davlatlar yiliga o'nlab million ziyoratchini qabul qilib, ularni maxsus tashkil etilgan ziyoratchi shaharchalari, transport tarmoqlari va moliyaviy xizmatlar orqali ta'minlaydi. Garchi diniy-mazhab konteksti farqli bo'lsa-da, ushbu tajribadan ziyoratchilar oqimini boshqarish, katta miqyosdagi logistika va xavfsizlik nazoratini tashkil etish bo'yicha muhim saboqlar olish mumkin.

Yuqoridagi xalqaro tajribalarni umumlashtirib, O'zbekiston uchun quyidagi asosiy saboqlarni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, davlat darajasidagi maxsus dastur va strategiya hujjatining mavjudligi muvaffaqiyatning zaruriy sharti hisoblanadi; ikkinchidan, diniy turizmni umumiy "musulmonlarga qulay" infratuzilma bilan uyg'unlashtirish samaradorlikni oshiradi; uchinchidan, xalqaro aviakompaniyalar va turoperatorlar bilan strategik hamkorlik ziyoratchilar oqimini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Amaliy tavsiyalar bo'yicha batafsil harakatlar rejasi

Qisqa muddatli (1–2 yil) davrda amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar qatoriga quyidagilar kiradi: asosiy ziyoratgohlarda navigatsiya belgilari va ko'p tilli ma'lumot lavhalarini o'rnatish; mavjud gidlar uchun qisqa muddatli xorijiy til kurslarini tashkil etish; va ziyoratgohlar atrofida sanitariya-gigiyena infratuzilmasini yaxshilash. Bunday tezkor chora-tadbirlar nisbatan kam moliyaviy resurs talab qiladi, ammo ziyoratchilar tajribasiga tezkor va sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'rta muddatli (3–5 yil) davrda esa quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: diniy-ma'rifiy gidlarni tayyorlash bo'yicha to'liq qonli ta'lim dasturini oliy o'quv yurtlarida joriy etish; ziyoratgohlar atrofida davlat-xususiy sheriklik asosida zamonaviy mehmonxona va ovqatlanish infratuzilmasini qurish; va musulmon davlatlari bilan ikki tomonlama turizm hamkorligi bitimlarini imzolash. Ushbu davrda, shuningdek, ziyorat turizmini boshqarish bo'yicha markazlashtirilgan milliy kengashni tashkil etish ham dolzarb vazifa hisoblanadi.

Uzoq muddatli (5–10 yil) strategik maqsadlar sifatida O'zbekistonni Markaziy Osiyoda ziyorat turizmi bo'yicha yetakchi mamlakatga aylantirish, yillik xorijiy ziyoratchilar sonini kamida 2 million kishiga yetkazish va ziyorat turizmidan tushadigan daromadning umumiy turizm daromadidagi ulushini 25–30 foizgacha oshirish belgilanishi mumkin. Bunday strategik maqsadlarga erishish uchun barcha manfaatdor tomonlarning — davlat organlari, xususiy sektor, diniy boshqarma va mahalliy jamoalarning — izchil va muvofiqlashtirilgan harakatlari zarur bo'ladi.

Monitoring va baholash mexanizmlari

Taklif etilayotgan islohotlarning samaradorligini kuzatib borish maqsadida, aniq va o'lchanadigan indikatorlar tizimini joriy etish zarur. Bunday indikatorlar qatoriga yillik xorijiy ziyoratchilar soni, ularning o'rtacha turish muddati va xarajatlari, ziyoratgohlar bo'yicha qoniqish darajasi (masalan, yillik so'rovnomalar orqali o'lchanadigan), hamda soha bo'yicha yaratilgan yangi ish o'rinlari soni kiritilishi mumkin. Ushbu indikatorlarni har yili Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi tomonidan monitoring qilish va natijalarni ochiq statistik hisobotlar shaklida e'lon qilish tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, har uch yilda bir marta ziyorat turizmi sohasi bo'yicha keng qamrovli milliy tadqiqot o'tkazish, unda barcha asosiy ziyoratgohlar va mintaqalarni qamrab olgan holda, sohaning umumiy holatini baholash tavsiya etiladi. Bunday muntazam monitoring tizimi siyosat qaror qabul qiluvchilarga o'z vaqtida to'g'ri qarorlar qabul qilish, resurslarni samarali taqsimlash va islohotlarning amaliy natijalarini baholash imkonini beradi. Monitoring natijalari, shuningdek, xalqaro donor tashkilotlar va investorlar uchun ham muhim signal vazifasini o'tashi, ularning sohaga bo'lgan ishonchini mustahkamlashi mumkin.

Diniy bag'rikenglik va xalqaro madaniyatlararo muloqot

Ziyorat turizmini rivojlantirishning yana bir muhim jihati — turli diniy va madaniy an'analarga mansub ziyoratchilar o'rtasida o'zaro hurmat va bag'rikenglik muhitini shakllantirishdir. O'zbekistonning ko'p konfessiyali va bag'rikeng jamiyat sifatidagi obro'si xalqaro miqyosda ziyorat turizmini rivojlantirish uchun qo'shimcha ijobiy omil hisoblanadi. Ekspert respondentlarning 79 foizi mahalliy aholining xorijiy ziyoratchilarga, ularning diniy mazhabi yoki millatidan qat'i nazar, mehmondo'stlik va hurmat bilan munosabatda bo'lishini muhim ustunlik sifatida qayd etdi.

Shu bilan birga, xalqaro ziyoratchilar orasida turli diniy oqim va mazhab vakillari mavjudligini hisobga olgan holda, gidlar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarni turli diniy an'analarga va marosim tartib-qoidalari bo'yicha xabardor qilish, ularga madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Bunday tayyorgarlik nafaqat xizmat sifatini oshiradi, balki mamlakatning xalqaro miqyosdagi bag'rikenglik va diniy hamjihatlik markazi sifatidagi obro'sini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xavfsizlik va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik

Ziyoratchilar oqimining ortishi bilan bog'liq xavfsizlik masalalari ham tadqiqot doirasida o'rganildi. Ekspert respondentlarning 41 foizi mavsum avjida katta olomon to'planadigan ziyoratgohlarda favqulodda vaziyatlarga (yong'in, tibbiy yordam talab qiluvchi holatlar, olomon bosimi) tayyorgarlik darajasi yetarli emasligini qayd etdi. Xususan, ba'zi tarixiy obyektlarda zamonaviy yong'indan himoya tizimlari va tez tibbiy yordam punktlari mavjud emasligi aniqlandi.

Bu borada, muqaddas obyektlar atrofida mobil tez tibbiy yordam xizmatini joriy etish, xodimlarni birinchi tibbiy yordam ko'rsatish bo'yicha o'qitish va favqulodda vaziyatlar rejasini har bir yirik ziyoratgoh uchun ishlab chiqish tavsiya etiladi. Bunday choralar nafaqat ziyoratchilar xavfsizligini ta'minlaydi, balki mamlakatning xalqaro miqyosda "xavfsiz turistik yo'nalish" sifatidagi obro'sini ham mustahkamlaydi.

Ta'lim tizimi va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish

Ziyorat turizmini uzoq muddatli barqaror rivojlantirish uchun ta'lim va ilmiy tadqiqot sohasidagi investitsiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida turizm menejmenti yo'nalishi mavjud bo'lsa-da, aynan ziyorat turizmiga ixtisoslashgan alohida kurslar yoki dasturlar deyarli yo'q. Diniy-tarixiy meros, tasavvuf falsafasi va xalqaro diniy turizm boshqaruvi bo'yicha maxsus fanlarni turizm yo'nalishi o'quv dasturlariga kiritish, kelajakda ushbu sohada malakali mutaxassislar tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

Bundan tashqari, ziyorat turizmi bo'yicha ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish, unga tarixchilar, dinshunoslar, iqtisodchilar va turizm mutaxassislarini jalb qilish orqali sohani har tomonlama ilmiy jihatdan o'rganishni ta'minlash mumkin. Bunday markaz xalqaro ilmiy jurnallar bilan hamkorlikda tadqiqot natijalarini nashr etish, xalqaro konferensiyalar tashkil etish va sohadagi ilg'or xalqaro tajribani muntazam o'rganib borish vazifalarini bajarishi mumkin.

Yosh tadqiqotchilar va talabalarni ziyorat turizmi mavzusidagi ilmiy loyihalarga jalb qilish maqsadida, milliy grant dasturlarini ishlab chiqish, magistratura va doktorantura darajasida ushbu yo'nalishda ilmiy izlanishlarni rag'batlantirish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv nafaqat sohaning ilmiy salohiyatini oshiradi, balki kelajakda davlat siyosati va biznes qarorlarini qabul qilishda foydalaniladigan ishonchli empirik ma'lumotlar bazasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, O'zbekiston ziyorat turizmi sohasida ulkan, ammo hali to'liq amalga oshirilmagan salohiyatga ega. Ushbu salohiyatdan samarali foydalanish uchun quyidagi tavsiyalar taklif etiladi: birinchidan, muqaddas obyektlar atrofida kompleks infratuzilma rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish; ikkinchidan, diniy-ma'rifiy gidlar va tarjimonlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish; uchinchidan, xalqaro musulmon davlatlari bilan hamkorlikda qo'shma turistik mahsulotlar yaratish; to'rtinchidan, raqamli marketing va targ'ibot vositalarini faol joriy etish; beshinchidan, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirish orqali investitsiyalarni jalb qilish; oltinchidan, ziyorat turizmini boshqarish bo'yicha markazlashtirilgan institutsional mexanizmni shakllantirish.

Ushbu tavsiyalarning izchil amalga oshirilishi natijasida ziyorat turizmi nafaqat diniy-ma'naviy, balki iqtisodiy jihatdan ham mintaqaviy rivojlanishning muhim omiliga aylanishi, yangi

ish o‘rinlari yaratilishi va mamlakatning xalqaro turizm bozoridagi mavqei mustahkamlanishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda ziyorat turizmining mahalliy jamoalarga ijtimoiy-madaniy ta’sirini chuqurroq o‘rganish, shuningdek raqamli texnologiyalarning ushbu sohadagi rolini kengroq tahlil qilish tavsiya etiladi.

Tadqiqotning ba’zi cheklovlarini ham qayd etish lozim: so‘rovnoma faqat uchta viloyat doirasida o‘tkazildi, bu esa natijalarni butun mamlakat bo‘yicha umumlashtirish imkoniyatini biroz cheklaydi. Kelgusi tadqiqotlarda so‘rov geografiyasini kengaytirish, shuningdek uzoq muddatli (longitudinal) tadqiqotlar orqali sohadagi o‘zgarishlarni vaqt o‘tishi bilan kuzatib borish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasining rasmiy statistik ma’lumotlari, 2020–2025 y.
2. Butunjahon Turizm Tashkiloti (UNWTO). Diniy va ziyorat turizmi bo‘yicha yillik hisobotlar.
3. Islom Hamkorlik Tashkiloti turizm qo‘mitasining tahliliy materiallari.
4. Mahalliy turizm mutaxassislari bilan o‘tkazilgan ekspert so‘rovnomasi natijalari, 2023–2025 y.
5. TripAdvisor va Google Reviews platformalaridagi ziyoratgohlarga oid sharhlar tahlili, 2024–2025 y.
6. Turizm sohasida davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari bo‘yicha xalqaro tajriba materiallari.
7. Saudiya Arabistoni hajj va umra boshqaruvi statistikasi bo‘yicha rasmiy hisobotlar.
8. Turkiya Konya viloyati diniy turizm rivojlanishi bo‘yicha tahliliy materiallar.